

**WSPÓŁCZESNE
OBLICZA
PRZESZŁOŚCI**

WSPÓŁCZESNE OBLICZA PRZESZŁOŚCI

Redakcja

Arkadiusz Marciniak,
Danuta Minta-Tworzowska,
Michał Pawleta

Poznań 2011
Wydawnictwo Poznańskie

“This project has been funded with support from the European Commission (“Culture” 2007–2013 programme). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein”.

„Niniejszy projekt został zrealizowany dzięki finansowemu wsparciu Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007–2013). Publikacja odzwierciedla wyłącznie stanowisko ich autorów, Komisja Europejska nie ponosi zaś odpowiedzialności za jakiegokolwiek wykorzystanie informacji zawartych w tejże publikacji”

Fotografia na pierwszej stronie okładki: Robert Demarczyk

Tłumaczenie abstraktów i streszczeń z j. polskiego na angielski oraz korekta tekstów angielskich: Joanna Haracz-Lewandowska za wyjątkiem tekstu 1 (Wprowadzenie) – Arkadiusz Marciniak

Tłumaczenie abstraktów i streszczeń z j. angielskiego na polski: Dariusz Błaszczuk

Recenzenci
prof. dr hab. Włodzimierz Rączkowski
prof. dr hab. Jacek Woźny

Redakcja

ISBN

Spis treści

<i>Arkadiusz Marciniak, Danuta Minta-Tworzowska, Michał Pawleta</i>	
Współczesne oblicza przeszłości. Wprowadzenie.	9
(Contemporary faces of the past. An introduction — summary)	21

OBRAZY PRZESZŁOŚCI W PRAKTYCE ARCHEOLOGICZNEJ. PODSTAWY TEORETYCZNE

<i>Henryk Mamzer</i>	
O archeologicznej autokreacji.	25
(On archaeological self-creation — summary)	37
<i>Danuta Minta-Tworzowska</i>	
Człowiek i rzecz w perspektywie archeologicznej (czyli rzecz w perspektywie antropocentrycznej)	39
(Man and thing in archaeological perspective [or thing in anthropocentric perspective] — summary)	59
<i>Sławomir Kadrow</i>	
Mitologizacyjny charakter teorii migracjonistycznych w archeologii — wybrane zagadnienia	63
(The myth of migrationist theories in archaeology — selected aspects — summary) .	78

OBRAZY PRZESZŁOŚCI W NARRACJACH TERAŹNIEJSZOŚCI

<i>Michał Pawleta</i>	
Przeszłość we współczesności	83
(The past in the present — summary)	100
<i>Bogusław Gediga</i>	
Zmienność w obrazowaniu przeszłości	103
(Changeability in presentation of the past — summary)	112

<i>Anna Zalewska</i>	
Archeologiczny „palimpsest” jako specyficzna postać interakcji terażniejszości Z... ..	115
(Archaeological „palimpsest” as a specific form of the present interacting with... — summary).....	130
<i>Dawid Kobiątka</i>	
Społeczny wizerunek archeologii — o rzeczywistości w fikcji	133
(The social face of archaeology — on reality in fiction — summary)	146
<i>Nina Schücker</i>	
The faces of Arminius: The Battle of Teutoburg Forest in the German public .	149
(Oblicza Arminiusza: Bitwa w Lesie Teutoburskim w odbiorze niemieckiej opinii pub- licznej — streszczenie)	173

OBRAZY PRZESZŁOŚCI I ICH SPOŁECZNA KONSUMPCJA

<i>Lech Czerniak</i>	
Dla kogo są wykopaliska? Profesjonaliści i społeczeństwo	177
(Who are excavations for? Professionals and society — summary)	185
<i>Anna Grossman</i>	
Społeczne oczekiwania a rzeczywiste potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowe- go w Biskupinie.....	187
(Social expectations versus actual needs of cultural heritage protection in Bisku- pin — summary)	201
<i>Anna Grossman, Wojciech Piotrowski</i>	
Rezerwat archeologiczny w Biskupinie. Czas transformacji	205
(An open-air archaeological museum in Biskupin. A time of transformation — summa- ry)	214
<i>Jarosław M. Fraś, Marek Skubisz, Marek Materna</i>	
Osada VI Oraczy w Bochni — archeologia w służbie turystyki	217
(Osada VI Oraczy in Bochnia — archaeology in the service of tourism — summary)	227
<i>Michał Pawleta</i>	
Odległa przeszłość w życiu współczesnego człowieka. Przypadek góry Ślęży ..	231
(On the role of a [distant] past in a life of present-day people: a case study of Ślęża Mountain — summary).....	251
<i>Kostas Kasvikis, Eleutheria Theodoroudi, Aggeliki Tsopela, Kostas Kotsakis</i>	
Making alternative meanings from the past: approaches to cultural diversity in Greek museums.....	253
(Tworzenie alternatywnych znaczeń z przeszłości: różne podejścia do różnorodności kul- turowej w greckich muzeach — streszczenie)	264

<i>Piotr Maliński</i>	
Wybrane aspekty społecznego odbioru archeologii na sudańskiej prowincji. Badania etnologiczne nad ekspresją plastyczną dzieci z plemienia Manasir . . .	267
(Selected aspects of the social perception of archaeology in the Sudanese province. Ethnological surveys on artistic creativity among the Manasir children — summary) . . .	283
<i>Małgorzata Trelka</i>	
Korzyści społeczne popularyzacji archeologii na przykładzie Gdańska	287
(Presenting archaeology to benefit communities — developing Gdańsk as a case study — summary)	301
<i>Rafał Zapłata</i>	
Przeszłość w dobie technologii cyfrowych — cyfrowe oblicza przeszłości	305
(The past in the era of digital technology — the digital face of the past — summary).	320
<i>Agnieszka Mączyńska</i>	
Archeologia i media — małżeństwo z rozsądku	323
(Archaeology and the media — a marriage of convenience — summary)	330

Mitologizacyjny charakter teorii migracjonistycznych w archeologii – wybrane zagadnienia

Abstrakt: Autor na wybranych przykładach (początków epoki miedzi na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego i genezy kultury mykeńskiej oraz zaawansowanych cywilizacyjnie kultur wczesnego okresu epoki brązu z terenu Kotliny Karpackiej) analizuje mechanizm wyjaśniania ważnych zmian kulturowych za pomocą teorii migracjonistycznych, szczególnie bardzo popularnych teorii indoeuropeizacji Europy w wyniku najazdów ze stepów nadczarnomorskich i eurazjatyckich. Modele te wykazują charakter konstrukcji mitologizacyjnych, „unieruchamiających” procesy poznawcze i postęp wiedzy.

Słowa kluczowe: stepy, Indoeuropejczycy, migracje, epoka miedzi, epoka brązu, mitologizacja

Abstract: The author analyses the mechanism involved in the explanation of important cultural changes using migrationist theories, especially the very popular theories of the Indo-Europeanisation of Europe as a result of invasions from the Black Sea and Eurasian steppes on the basis of selected examples (the beginnings of the Copper Age on the west coast of the Black Sea, the genesis of the Mycenaean Culture and the advanced civilisations of Bronze Age cultures from the Carpathian Basin). These theories indicate the nature of the mythologising constructions that “immobilise” heuristic processes and the progress of knowledge.

Keywords: steppes, Indo-Europeans, migration, Copper Age, Bronze Age, mythologization

Celem artykułu jest wykazanie na wybranych przykładach oczywistej skądinąd tezy o dominującej roli teorii w procesie interpretacji przeszłości na podstawie zabytków kultury materialnej. Kluczowa rola teorii widoczna jest nawet na gruncie studiów prowadzonych w ramach archeologii kulturowo-historycznej (tradycyjnej), która ignorowała z reguły potrzebę ujawniania swych podstaw teoretycznych. Znakomitą ilustracją tej tezy jest zderzenie poglądów na temat roli migracji wschodnich na kształtowanie się cywilizacji europejskiej znakomitych źródłoznawców i wybitnych przedstawicieli archeologii tradycyjnej w osobach m.in. Jana Lichardusa i Alexandra Häuslera. Archeolodzy ci, bazując, ogólnie rzecz biorąc, na tej samej, obszernej puli zabytków skłonni byli do wyrażania skrajnie spolaryzowanych poglądów na temat roli migracji stepowych w kształtowaniu się charakteru epoki miedzi i brązu. Analiza ich odmiennych poglądów kłóci się z mniemaniem większości przedstawicieli archeologii kulturowo-historycznej o kluczowej roli materiału zabytkowego jako takiego w procesie kształtowania obrazu

przeszłości. Gdyby to rzeczywiście zabytki same w sobie miały wpływać w decydujący sposób na postrzeganie przeszłości, wtedy poglądy obu wspomnianych archeologów byłyby bardziej do siebie zbliżone. Ich odmienne interpretacje przeszłości wynikają natomiast z różnego podejścia do roli migracji jako czynnika zmiany kulturowej.

Nie jest moim celem kreślenie nawet w ogólnych zarysach stanu trwających od ponad 200 lat badań nad problemami migracjonistycznej wizji kluczowych momentów przeszłości naszego kontynentu, rozumianej głównie jako problem indoeuropeizacji. Jest to zadanie zasługujące na oddzielne, obszerne opracowanie. Odnosnie do epoki miedzi i brązu po części zostało ono już spełnione w pracach niektórych badaczy (por. m.in. Häusler 1992; 1995a; 1996; 2005; Renfrew 2001).

Wyjaśnianie czy też rozumienie ważnych zmian kulturowych w pradziejach za pomocą migracji rzadko przyjmuje formę dojrzałej teorii, w której podstawowe pojęcia i definicje funkcjonujące w ustalonych relacjach względem siebie tworzyłyby spójny system.

Nasilającą się tendencją do szukania w migracjach powodów zmiany kulturowej w przeszłości odnotować można już w XVIII w. Łączy się ona niewątpliwie ze sformułowaniem tezy o istnieniu rodziny języków indoeuropejskich i ich genezy przez Williama Jonesa w 1786 r. (Renfrew 2001, 27–31). Problem indoeuropejski stanowił niezwykle nośną płaszczyznę rozwoju różnorodnych wariantów teorii migracjonistycznej (por. Häusler 1992; 2006). Bardzo szybko też poddany został procesom mitologizacji.

Mitologizacja, czy też mityczna organizacja świata, tzn. reguły rozumienia empirycznych realności jako sensownych są w kulturze trwale obecne i same w sobie nie mogą być negatywnie oceniane (Kołakowski 2005, 7–15). Zwyródnieniem mitologizacji jest jednak jej przekształcenie w doktrynę o charakterze naukowym, tj. w twór wymagający i poszukujący dowodu (Kołakowski 2005, 20). Sadowią się one często w teoretyczno-ideologicznej (głębokiej, sterującej) warstwie narracji historycznej. Nie poddają się więc łatwej identyfikacji. Mają wpływ na formułowanie obrazów przeszłości i na typ używanej w dziele naukowym perswazji (Topolski 1996, 203). Mity jako sformułowania mające coś mówić o świecie, które uzyskały w sposób żywołowy bądź którym nadano (dzięki siłom społecznym, politycznym czy innym) status prawd faktycznych czy symbolicznych nieweryfikowanych, „unieruchamiając” naukę, w mniejszym lub większym stopniu sakralizując ją, doprowadzają do hamowania jej rozwoju (Topolski 1996, 204, 205).

Rozwijająca się w drugiej połowie XIX w. w Niemczech, podszyta romantyzmem i nacjonalizmem *Volkskunde* (Gingrich 2007, 91–93), stanowiła podatny grunt dla rozwoju poglądów Gustafa Kossinny, w których migracje Germanów — już począwszy od mezolitu — odgrywały zasadniczą rolę w wyjaśnianiu procesów indoeuropeizacji naszego kontynentu (np. Thomas 1999, 437–439). Przypisywanie migracjom sprawstwa zasadniczych momentów w rozwoju kulturowym Europy, również dzięki pracom młodego Gordona Childe’a (por. przede wszystkim Childe 1926; Thomas 1999, 439–443), stało się jednym z fundamentów kulturowo-historycznej szkoły w archeologii (np. Gosden 1999, 472–476; Redman 1999, 53–56). Szkoła ta, jak wiadomo, ma nadal ważny wpływ na kształtowanie się oblicza archeologii, szczególnie w krajach środkowej, wschodniej i południowo-wschodniej Europy. Na dalszy

plan zeszyły natomiast migracje w szkołach bazujących na ewolucjonizmie i neoewolucjonizmie oraz czerpiących z nowoczesnych teorii socjologicznych (m.in. z teorii strukturacji Anthoniego Giddensa lub też teorii stawania się społeczeństwa Piotra Sztompki).

Przykłady studiów nad migracjami

Każdy badacz, w tym również archeolog, narażony jest w swej pracy na trzy typy oddziaływań mogących zakłócić jego ogląd: (a) pochodzenia i osobistego położenia badacza (klasowego, etnicznego, rasowego, związanego z płcią); (b) pozycji zajmowanej przez badacza w mikrokosmosie pola akademickiego i (c) skrzywienia intelektualisty — powodującego, że świat jawi się jako spektakl domagający się raczej zinterpretowania, a nie zbiór konkretnych problemów do praktycznego rozwiązania (por. Bourdieu, Wacquant 2001, 45–75). Wspomniane wyżej czynniki oraz kontekst intelektualny i polityczny, w którym powstały przywoływane przeze mnie koncepcje, determinowały interpretacje wymienionych badaczy. Jak już zaznaczyłem, kwestie źródłowe nie odgrywały tu poważniejszej roli. Dokładne określenie wymienionych kontekstów wymagałoby jednak podjęcia szczegółowych i wyczerpujących studiów nad biografiami przywoływanych archeologów, co ze zrozumiałych względów nie może być przedmiotem tego artykułu. Warto jednak nadmienić, że migracje jako kluczowa kategoria poznawcza w ramach archeologii kulturowo-historycznej miała dwa warianty. Jeden z nich, wariant północny, związany był z działalnością naukową Gustafa Kossinny i jego przekonaniem o pochodzeniu Indoeuropejczyków (Indogermanów) jako „kulturtregerów” ze Skandynawii. Z powodu całkowitej dyskredytacji szkoły kossinnowskiej ze względu na jej oczywiste związki z nazizmem wariant ten po II wojnie światowej całkowicie stracił na znaczeniu. Obecnie dominuje drugi wariant, wschodni, o nie mniej odległych korzeniach. Czasami wielką popularność tego wariantu (zwanego też opcją aryjską) łączy się z jego postulowanymi związkami z ideologią imperialną panującą w nauce państw zachodnich, kolonizujących intensywnie świat co najmniej od 2. połowy XVII w., po to by na drugim planie uplasować odniesienia do semickich i afrykańskich źródeł światowej cywilizacji, obecne np. w koncepcji *ex Oriente lux* (por. Said 2009, 14).

Nie ma jednak żadnych przesłanek, by sądzić, że przywoływani przeze mnie badacze słowaccy świadomie kierowali się w swej pracy tak sformułowanymi przekonaniem. Tak jak zdecydowana większość archeologów kulturowo-historycznych (por. Clarke 1973), uprawiali oni swą dyscyplinę bezrefleksyjnie.

a. Początki epoki miedzi na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego (Lichardus 1991a)

Wielokrotnie, w krytyczny sposób na temat tzw. inwazji z północnopontyjskich stepów na Europę Środkową wypowiadał się Alexander Häusler, jeden z najlepszych znawców neolitu i epoki brązu Europy Wschodniej (np. Häusler 1995a; 1995b; 1996). Wiązane

były one najczęściej z procesem rozprzestrzenienia się ludów indoeuropejskich (np. Häusler 1992; 1994; 2006; por. też Kadrow 2001, 188–201). Główną rolę odegrała tu Marija Gimbutas (Gimbutas 1965, 18–26; 1977; 1979), która w swych pracach inspirowała się romantyczną wizją migracji Ernesta Wahlega (Wahle 1952, 57–60). Do tego nurtu należą też studia Jana Lichardusa (Lichardus 1989; 1991a; 1991b; Lichardus, Vladár 1996). Wśród wielu innych wyróżniają się one tym, że są oparte na wnikliwych studiach źródłowych prowadzonych na szerokim tle porównawczym.

Jednym z licznych problemów, którymi się on zajmował, była kwestia początków eneolitu w południowo-wschodniej Europie. Pisał, że najważniejsze strukturalne zmiany w zespole kulturowym Kodżadermen–Gumelnița–Karanovo VI, czytelne szczególnie na cmentarzysku w Warnie, dadzą się wyjaśnić tylko poprzez związki ze znomadyzowanymi grupami ludności z terenów północnopontyjskich (Lichardus 1989, 21). Zmiany te miały polegać na przejściu obcych struktur poprzez kontakty z przedstawicielami obcej „wyższej warstwy społecznej” oraz w wyniku zastosowania nowego, obcego, innowacyjnego systemu, który — zdaniem tego badacza — doprowadził do wykształcenia się cywilizacji epoki miedzi na terenach zachodniopontyjskich (Lichardus 1991a, 191). Twierdził on też, że: „w ramach miejscowych rolniczych kultur brak było podstaw do tego typu rozwoju” (Lichardus 1991a, 189). Za właściwego sprawcę wyżej opisanych zmian uważał społeczności kultury Sredniy Stog II, w ramach których według niego narodziły się podstawy nowego systemu — z dziedziczeniem wyższych statusów społecznych łącznie — co związane miało być z intensywną, wyspecjalizowaną hodowlą koni. Powstanie tego systemu łączyło się z koniecznością obrony stad, co niewątpliwie przyczynić się z kolei miało do powstania stratyfikowanych wewnętrznie społeczności z warstwą wojowników (Lichardus 1991a, 189).

Za obcy wpływ Lichardus uznał chowanie zmarłych poza osadami na cmentarzyskach, obecność ochry w grobach, wyprostowaną pozycję zmarłych na plecach, pochówki cząstkowe, groby symboliczne, zróżnicowane względem płci chowanie zmarłych. To wszystko według niego znajduje swe źródło w kulturach północnopontyjskich, podczas gdy pozycję skurczoną na prawym boku zaliczył do lokalnych tradycji kulturowych (Lichardus 1991a, 175). Wśród elementów wyposażenia grobowego jako obce określił różnego typu naszywki, plakietki z metalu (złoto, miedź) lub z kości oraz przede wszystkim długie wióry krzemienne (Lichardus 1991a, 175).

Według Lichardusa przedmioty ze złota, znajdujące się na cmentarzysku w Warnie, były nie tylko kute, ale też odlewane. Najwyższy stopień mistrzostwa wykonania wykazują symbole władzy i statusu ze złota w grobach 2, 4, 26 i 43 grupy A. Świadczyć to ma o specjalnym traktowaniu najbogatszych grobów, podobnie jak grobów symbolicznych. W Warnie wyróżnia się dwa rodzaje złota: z domieszką srebra i z domieszką platyny, którego nie ma na Bałkanach. Z tego właśnie surowca wyrabiano najważniejsze przedmioty — symbole władzy i statusu (Lichardus 1991a, 184). Wyroby ze złota noszą znamiona świadomego stosowania systemu pomiaru wagi. Taki system musiał być znany w warunkach funkcjonowania dalekosiężnego handlu. Występowanie narzędzi miedzianych i krzemienianych w niektórych grobach badacz ów postrzega jako świadectwo wyodrębnienia się rzemiosł (Lichardus 1991a, 185). Skomplikowany proces odkrywania, wydobycia i przetapiania rud metali oraz kucia i odlewania wyrobów

z miedzi i ze złota, podobnie jak prospekcja złóż, wydobywanie i wielostopniowa obróbka krzemienia wraz z organizacją transportu surowców i jego ochroną — wszystko to wymagało zorganizowanych form górnictwa, handlu i produkcji. Podobnie złożony charakter musiała mieć wyspecjalizowana hodowla zwierząt (Lichardus 1991a, 188).

Organizatorem wyspecjalizowanych form produkcji, źródłem popytu na wyroby (głównie metalowe) symbolizujące status, oraz dalekosiężnego handlu miała być klasa społeczna, co do której przynależności decydowało dziedziczenie. Klasa ta powstać mogła według Lichardusa tylko w środowisku półnomadycznych pasterzy na stepach północnopontyjskich (Lichardus 1991a, 189).

Cmentarzysko w Warnie ze względu na swoją wielkość musiało mieć ponadregionalne znaczenie. Również wyjątkowe bogactwo wyposażenia grobów na tej nekropoli świadczyć ma o ponadregionalnej koncentracji władzy i jej struktur w tym właśnie miejscu (Lichardus 1991a, 186, 187).

Na cmentarzysku w Warnie, w jego centralnej części, Lichardus wyróżnił pięć grup (A-E) grobów, różniących się między sobą pod względem bogactwa, wyboru miejsca pochówku i jego przygotowania oraz jakości wykonania samego grobu. Groby te należą do tego samego horyzontu czasowego, a ich wewnętrzne zróżnicowanie nie zależy też od płci pochowanych w nich osób. Według Lichardusa widoczna jest tu także przynależność do różnych religii. Obecność zróżnicowanych między sobą grobów jest interpretowana jako wyraz zhierarchizowanego systemu społecznego. Społeczne znaczenie poszczególnych osób odzwierciedla się w grupach rytualnych, w wielkości i głębokości jam grobowych, w miejscu pochówku i jego wyposażeniu, szczególnie w metale szlachetne, symbole władzy i statusu, i w jakości ich wykonania (Lichardus 1991a, 184).

Proces adaptacji wzorców północnopontyjskich na obszarze północno-wschodniej Bułgarii nie przebiegał w tym samym tempie i z tą samą siłą. Obecność pochówków w pozycji wyprostowanej na plecach (Varna, Devnja, Durankulak) nie jest potwierdzona na innych stanowiskach kompleksu Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI (Lichardus 1991a, 175). Przejęcie nowej struktury przez społeczeństwa K-G-K VI miało miejsce na północno-wschodnim krańcu tego kompleksu w wyniku kontaktu z kulturami stepowymi. Ślady tych kontaktów widoczne są z jednej strony w obecności miedzi bałkańskiej i ceramiki na terenie północnopontyjskim oraz licznych nawiązaniach stepowych na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego (Lichardus 1991a, 189–191).

Adaptacja obcych wzorów do miejscowych tradycji, a nie prosta ich imitacja, miała doprowadzić do powstania cywilizacji epoki miedzi. Obopólne kontakty pontyjskich hodowców i bałkańskich rolników przynosiły korzyści obu stronom (Lichardus 1991a, 191). Podobne mechanizmy zostały opisane odnośnie do wpływu ludów stepowych (Hunów) na miejscowe społeczności o charakterze rolniczym (Germanów) w okresie wędrówek ludów przez Joachima Wenera (1956) oraz w szerszym wymiarze czasowym przez Georga Kossaka (1974). To one stały się właśnie wzorcem wnioskowania dla Lichardusa w kwestii pojawienia się nowych struktur społecznych i kulturowych na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego w V tys. BC (Lichardus 1991a, 191). W tym modelu wzajemnych oddziaływań ludności pasterskiej i rolniczej czynnikiem aktywnym (migrującym, wojowniczym, nadrzędnym) była oczywiście strona pasterska.

W swych analizach Lichardus kierował się określoną koncepcją socjologiczną. Każde społeczeństwo według niego ma własną, wyrazistą i stabilną strukturę, która reguluje stosunki między jednostkami i grupami. Oczywiście jest, że ludzie każdego społeczeństwa wyróżniają się licznymi cechami, w tym: biologicznymi, wiekiem, płcią, przynależnością etniczną, wierzeniami, profesjami, stosunkiem do własności oraz statusami prawnymi i politycznymi. Zależnie od tego, które z wymienionych kryteriów weźmiemy pod uwagę, można określić taką lub inną przynależność danej jednostki do takiej lub innej grupy społecznej. Najważniejsze jest przy tym, by właściwie rozpoznać wzajemne relacje między tymi grupami. Istotne jest, czy te grupy są sobie współczesne, czy też nie. Jeżeli odpowiemy na to pytanie, musimy też zdać sobie sprawę, jakie statusy prawne i polityczne można przypisać poszczególnym jednostkom i rodzinom. Rozpoznanie horyzontalnego i wertykalnego usytuowania różnych grup względem siebie jest niezbędnym warunkiem zrozumienia struktury społecznej (Lichardus 1991a, 181).

Zaprezentowana wyżej pokrótce teoria uformowania się epoki miedzi na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego pod wpływem kultur stepowych w wyniku m.in. migracji przedstawicieli elit tychże kultur na tereny Dobrudży w 1. połowie V tys. BC spotkała się z gruntowną krytyką wielu badaczy (por. Häusler 1995b). W wątpliwość podawany jest nomadyczno-pastoralny charakter kultury Sredniy Stog II (Rassamakin 1994, 70; 1999, 129–142). Zaprzecza się też możliwościom rozwijania wyspecjalizowanej hodowli koni jako zwierzęcia pociągowego lub do jazdy wierzchem w tym czasie (Benecke 1994, 292, 293; Levine 1999, 34–37). Najważniejsze znaczenie dla oceny rozpatrywanej tu hipotezy ma jednak niewłaściwe, zbyt wczesne datowanie kultury Sredniy Stog II. W świetle nowszej chronologii tej kultury była ona wyraźnie młodszą od cmentarzyska w Warnie (por. np. Rassamakin 2004, 180–185; Higham *et al.* 2008), nie mówiąc już o chronologii całej sekwencji kultur Hamangia i Varna (np. Boyadziev 2002). Z miejscowych tradycji mezolitycznych, a nie ze wschodu, wywodzony jest obrządek pogrzebowy typowy dla mężczyzn w Warnie (Häusler 1995b, 50–57; Lichter 2001, 149–153, ryc. 71), oraz zwyczaj chowania zmarłych na oddzielonych od osad cmentarzyskach (Zvelebil 1986, 172; Häusler 1994, 23), znany też z wczesnego neolitu środkowej Europy (Pavúk 1972; Nieszery 1995; Lichter 2001, 199). Zupełnie inna bywa również ocena warneńskich struktur społecznych (por. np. Biehl, Marciniak 2000). Dowodzi się także innej chronologii i genezy szeregu elementów kultury materialnej, wiązanych przez Lichardusa jednoznacznie z terenami północnopontyjskimi. Chodzi tu m.in. o kamienne berła (Häusler 1995b, 47–49) oraz o kościane lub metalowe tarczki lub zawieszki (Voinea 2008, 80–82).

Za największy mankament teorii Lichardusa należy jednak uznać zignorowanie ewolucji obrządku pogrzebowego w ramach sekwencji kultur Hamangia-Varna. Znakomicie ukazują to analizy przemian rytuału pogrzebowego na cmentarzyskach w Durankulak (Todorova 2002a, 41–47) i w Warnie (Boyadziev 2008). W większości przypadków to, co uznał on za efekt oddziaływań stepowych, było efektem powolnej (700–800 lat; ok. 5200–4400 BC), stopniowej (fazy I-IV kultury Hamangia i fazy I-III kultury Varna), przede wszystkim lokalnie zdeterminowanej i wyraźnie ukierunkowanej zmienności kulturowej.

W obliczu tak intensywnej krytyki podstaw hipotezy o północnopontyjskich korzeniach epoki miedzi nie może więc dziwić wysuwanie lepiej uzasadnionych źródełwo i teoretycznie koncepcji o lokalnej genezie tego zjawiska (Lichter 2001, 150–152; Todorova 2002b; 2003).

- b. Geneza kultury mykeńskiej oraz współczesnych jej zjawisk kulturowych w środkowej i południowo-wschodniej Europie (Lichardus, Vladár 1996; Bátora 2006)

Rozważając początki epoki brązu w Kotlinie Karpackiej, Jan Lichardus i Jozef Vladár zwracają uwagę, że dotychczasowe liczne próby łączenia postępu w rozwoju cywilizacyjnym tego regionu z obszarem egejskim oparte były przeważnie na stereotypach, a nie na wynikach wnikliwych analiz naukowych i dlatego pełne uzasadnienie znajduje nazwanie ich mianem „egejskiej fascynacji” (Lichardus, Vladár 1996, 26). Nie widzą oni możliwości odnalezienia miejscowych, lokalnych źródeł pojawienia się zaawansowanych form cywilizacji, dlatego też — odmiennie od archeologów ulegających ułudzie „egejskiej fascynacji” — szukają ich na zewnątrz, ale tym razem na Wschodzie. Inspiracją dla poszukiwań nowych obszarów oddziaływań i nowych interpretacji prahistorycznych są dla nich wyniki badań z obszaru kaukaskiego, północnopontyjskiego i z obszarów położonych jeszcze dalej na wschód (Novyje Yabalakly). Lichardus i Vladár (1996, 26) przypominają przy tym, że od dawna wskazywano już na eurazjatyckie i kaukaskie związki kultury mykeńskiej (Stern 1914; Gimbutas 1956).

Analizując szeroką gamę zabytków charakterystycznych dla wczesnego okresu epoki brązu w Kotlinie Karpackiej (m.in.: elementy uzd końskich, zbytkowną broń, rydwany, naczynia i przedmioty kultu ze złota, złote lub brązowe zawieszki zdobione motywem spiralnym, spiralną ornamentykę na ceramice, kościach i metalach, przedmioty kultu oraz fortyfikacje i najstarszą, świecką architekturę kamienną), doszli do wniosku, że pojawiły się one w analizowanym okresie wraz z przedstawicielami wyższych warstw społecznych (Lichardus, Vladár 1996, 27, 28), a więc w warunkach rozwarstwienia społecznego. W większości przypadków nie chodzi przy tym o bezpośrednie importy, ale o miejscowe naśladownictwa.

Analiza wyposażenia i konstrukcji grobów szybowych z kręgu B i A w Mykenach doprowadziła autorów do stwierdzenia, że reprezentują one pochówki wyższej warstwy społecznej, niemającej odpowiednika w innych zespołach wczesnej kultury mykeńskiej. Silne fortyfikacje Myken z zespołem tak bogato wyposażonych grobów są dowodem na istnienie tam ponadregionalnego centrum władzy. Według nich zjawisko mykeńskich grobów szybowych nie może być wywiedzione z lokalnego późnohelladzkiego podłoża kulturowego (Lichardus, Vladár 1996, 34–36). Natomiast wiele innych elementów omawianej kultury, takich jak ceramika, pewna część wyrobów metalowych czy też surowce, wskazuje na związki kultury mykeńskiej z Bałkanami (Lichardus, Vladár 1996, 36–39).

Najwięcej uwagi poświęcono analizie dość licznych składników kultury materialnej w zespołach z euroazjatyckich stepów, które wykazują powiązania z terenami

zachodnimi. Za sztandarowy dowód wpływów eurazjatyckich i północnopontyjskich w kulturach Kotliny Karpackiej uznano tarczowate pobocznicze ozd, ważny element pozwalający na skuteczne kierowanie rydwanem (Lichardus, Vladár 1996, 39). Kolejnych materiałów dostarczyły bogato wyposażone groby w miejscowości Novye Yabalakly (w tym: srebrne zausznice sybińskie i wyroby z brązowej blachy zdobione ornamentem spiralnym), a przede wszystkim zespoły zabytków kompleksu osadniczego Sintashta na zachodniej Syberii, składającego się z ufortyfikowanej osady, płaskiego cmentarzyska, cmentarzyska grobów podkurhanowych i z obiektów kultowych (Gening *et al.* 1992). Odkryto tam m.in. podkurhanowe groby szybowe z drewnianymi komorami grobowymi, w których znajdowały się wśród licznego wyposażenia także rydwany. Podobnie jak w pochówkach z grobów szybowych w Mykenach, mężczyźni tam pochowani wyposażeni byli w broń (łuki i strzały, sztylety, topory) oraz w symbole władzy (kamienne lub alabastrowe berła). Wykopaliska w Sintashta dowodzą istnienia na stepach wyższej warstwy społecznej złożonej z wielu rodzin, czego dowodem są zróżnicowane względem płci, bogato wyposażone groby oraz osada obronna o skomplikowanym założeniu urbanistycznym (Lichardus, Vladár 1996, 41).

Rozpościerająca się na północnopontyjskich stepach kultura mnogovalikowaya, następczyni kultury katakumbowej na tym obszarze, ma wiele elementów wspólnych z kulturami za Uralem, np. berła, sztylety, groty włóczni, tarczowate pobocznicze ozd itd. (Lichardus, Vladár 1996, 42). Słynny skarb z Borodino należy do tej kultury (Kaiser 1997). Wiele elementów wskazuje także na jej związek ze światem egejskim. Z drugiej strony, chociażby ze względu na spiralną ornamentykę ceramiki, łączy się ona z kulturami końca wczesnego okresu epoki brązu w Kotlinie Karpackiej oraz z kompleksem Trzciniec-Komarów (Lichardus, Vladár 1996, 44) i kulturą Monteoru z południowo-wschodniej Rumunii (Lichardus, Vladár 1996, 45, 46). Dalekosiężny handel surowcami i niektórymi prestiżowymi wyrobami nie tłumaczy bliskości tych związków. Poważne zmiany społeczno-kulturowe o charakterze przełomu cywilizacyjnego musiały być spowodowane kontaktami politycznymi i pojawieniem się nowej ludności, a także bezpośrednimi kontaktami elit tych ugrupowań (Lichardus, Vladár 1996, 44).

W rezultacie dość obszernych rozważań Lichardus i Vladár zarysowują obraz intensywnych, nawet transkontynentalnych kontaktów kulturowych pod koniec wczesnego okresu środkowoeuropejskiej epoki brązu. Obszar Kotliny Karpackiej już od początków epoki miedzi był silnie związany z terenami północnopontyjskimi i z Kaukazem. Wraz z powstaniem kręgu kultur z ceramiką zdobioną motywami spiralnymi (m.in. Füzesabony, Trzciniec, Monteoru, Wietenberg itd.) pojawiają się tam nagle elementy, które są obecne wtedy także w kulturze mykeńskiej i w Anatolii. Brak dowodów na wzajemne związki strefy karpackiej i egejskiej w tym czasie, wyraźne są natomiast kontakty egejsko-północnopontyjskie. Według Lichardusa i Vladára w początkach kręgu kulturowego ze spiralnie zdobioną ceramiką widoczne są wyraźne elementy kaukaskie i anatolijskie. Wtedy też we wschodniej części środkowej Europy zaszły poważne przemiany gospodarcze, społeczne i religijne. Pojawiły się również nowe centra ponadregionalnej władzy wraz z dziedzicznymi elitami, eksponującymi szczególnie zainteresowanie wojną i nowymi technikami walki (rydwanami, łukami i włóczniami).

Równolegle czytelne stały się znów silne wpływy stepowe. Ważną rolę jako pośrednik odgrywała wtedy kultura mnogoalukowaya. Na wschód od Uralu strukturalne zmiany najlepiej widoczne są w kulturze Sintashta. W Egei czytelne są silne wpływy północnopontyjskie od przełomu okresu środkowohelladzkiego II i III (MH II/MH III), a szczególnie w okresie MHIII, które razem z elementami miejscowymi, egipskimi, kretańskimi i anatolijskimi doprowadziły do powstania kultury mykeńskiej. Oddziaływanie mykeńskie na północy zaczynają się dopiero w późnym okresie helladzkim LH IIIA (Lichardus, Vladár 1996, 55, 56).

Zasadniczy problem dowiedzenia słuszności przytoczonych wyżej tez zasadza się na tym, że zjawiska uznawane za pierwowzór kultury mykeńskiej datowane są później niż początki tej kultury. O ile fazy rozwoju kompleksu osadniczego w Sintashta, zawierające postulowane pierwowzory kultury mykeńskiej, datować można nie wcześniej niż na XVII i XVI stulecie BC (Gening *et al.* 1992, 375, 376; Motzenbacher 1996), to początki kultury mykeńskiej sięgają przełomu XIX i XVIII w. BC (Dietz 1991, 316; Manning 1996, 17; Vandkilde 1996, 165). Poza tym w ostatniej dekadzie mnożą się odkrycia licznych stanowisk wykazujących bardzo silne związki z kulturą mykeńską na terenie Albanii, Dalmacji i Istrii (Teržan *et al.* 1999; Hänsel, Teržan 2000; Hänsel 2003; Krause 2008, 79–82). Datowanie ich początków już od okresu A2 wg Reineckego (Hänsel 2003, 128) oraz ewidentne zakorzenienie w lokalnych tradycjach kulturowych poważnie osłabia „opcję stepową” w rozważaniach nad genezą kultury mykeńskiej.

Wcześniej badacze słowaccy dawali wyraz przekonaniu o powstaniu cywilizacji wczesnego okresu epoki brązu na terenach Słowacji i południowo-wschodniej Polski także w wyniku bezpośrednich oddziaływań wschodnich (Vladár 1973). Jozef Vladár napisał: „Napływ ludności kultury Chłopice-Veselé do południowo-zachodniej części Słowacji oznacza równocześnie początek silnej infiltracji wschodnioeuropejskich wpływów kulturowych w środowisku północnokarpackim” (Vladár 1973, 254). Ten sam badacz określił ponadto obszar wyjścia ekspansji wspomnianych grup ludzkich: „Podobnie jak kultura katakumbowa i środkowodnieprzańska, także kultura Chłopice-Veselé powstała pod wpływem obcych, przede wszystkim północnokaukaskich wpływów za pośrednictwem kultury jamowej” (Vladár 1973, 260). Wcześniej podobne poglądy głosili Anton Točík (1963, 716) i Jaroslav Pasternak (1933, 32–40). Podkreślano też, że wbrew archeologicznym faktom (Kadrow 1995, 20–21; Kadrow, Machnik 1997, 13–17; Kadrow, Peška 1999; Kadrow *et al.* 2000) korzeni omawianej kultury nie można szukać w Małopolsce (Točík, Vladár 1971, 367).

Za materiał dowodowy w sprawie „stepowego” pochodzenia tzw. kultury Chłopice-Veselé (czyli kultury mierzanowickiej w jej fazach proto- i wczesnej) i całego episznurowego, przykarpackiego kręgu kulturowego służyć miały m.in.: zwyczaj wzbogacania miedzi arsenem, metalowe topory bojowe, miedziane zausznice w kształcie wierzbowego liścia, zausznice sybińskie, pasmowe zdobnictwo sznurowe, miedziane rurki, szpile kościane z profilowaną główką, długie segmentowe paciorki kościane, paciorki z muszli i fajansu oraz tzw. muszle śródziemnomorskie (Vladár 1973). Dogłębna krytyka powyższej wspomnianego „materiału dowodowego” (Kadrow 1998) nie spowodowała rezygnacji z tezy o kształtowaniu się najwcześniejszych faz wczesnego okresu epoki brązu we wschodniej części Europy Środkowej pod wpływem wschodnim,

a nawet w wyniku migracji z tego obszaru. Korzystając po części ze starych przesłańek (metalowe topory), po części przywołując nowe fakty (np. groby rzemieślników, groby z domami zmarłych itd.), ponownie dowodzi się silnego wpływu kultur stepowych na kształtowanie się sytuacji kulturowej (szczególnie na kulturę Nitra) w Kotlinie Karpackiej we wczesnym okresie epoki brązu (Bátora 2006, 13–192). Za dowód wschodnich wpływów przywołano też paciorki fajansowe (Bátora 2006, 193–208), których lokalnego charakteru dowiedziono ponad wszelką wątpliwość (np. Robinson *et al.* 2004, 110–113). Podobnie postąpiono z grobami zwierzęcymi (Bátora 2006, 209–222), pomimo ich wcześniejszej chronologii i większej częstości występowania w kulturze mierzanowickiej niż w kulturach wschodnich (Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000, 276–278).

c. Zmiany klimatyczne i migracje ze stepów eurazjatyckich na tereny Europy (Bátora 2006)

Ciekawym przypadkiem — z punktu widzenia dyskusji nad migracjami — jest studium Jozefa Bátoru nad przesunięciami ludności z terenów kultury Sintashta do środkowej Europy (Bátora 2006, 188–192, 301–303). Zdaniem tego badacza, pojawienie się pod koniec wczesnego okresu epoki brązu osad obronnych w kompleksie kulturowym Mad'arovec-Věteřov-Böheimkirchen oraz Otomany-Füzesabony, łącznie z osadami o protomiejskim charakterze w miejscowościach Košice-Barca i Spišský Štvrtok, było efektem oddziaływań zjawisk kulturowych mających swe korzenie w eurazjatyckiej części Rosji na obszarze między Wołgą a terenami zauralskimi oraz oddziaływań mykeńskich (Bátora 2006, 302). W jego opinii zespoły z początków kultury mykeńskiej podobne są do zespołów kultury Sintashta, z tym, że te drugie miały być prawdopodobnie starsze od tych pierwszych. Pierwowzorem dla wielu mykeńskich rozwiązań byłaby zatem w tym ujęciu Sintashta (Bátora 2006, 302).

W okresie 1700–1300 BC w Europie Wschodniej i w Eurazji miał miejsce stosunkowo krótki, wilgotny interwał klimatyczny, powiązany z transgresją Morza Kaspijskiego (por. też Kremenetski 2003, 11; Kalicki 2006, 291–295). W tym czasie na terenie kultury Sintashta, Abashevo i mnogovalikovej doprowadziło to do wzrostu populacji i do wzrostu stabilizacji osadnictwa. Zmiany te doprowadziły zapewne do przemieszczeń ludności, czego efektem był wzrost intensywności kontaktów kulturowych. Bátor przypomina, że — jak powszechnie wiadomo — populacje nomadów zwykły pokonywać wielkie odległości w stosunkowo krótkim czasie. Mając to na uwadze, badacz ów sądzi, że rozprzestrzenianie się pewnych osiągnięć cywilizacyjnych w takich warunkach nie musiało mieć charakteru długotrwałego i wieloetapowego (Bátora 2006, 302). Za dowiedzioną uważa się rolę kultury mnogovalikovej jako pośrednika w kontaktach między Eurazją a środkową Europą.

Hipoteza Bátoru zawiera pewne wewnętrzne sprzeczności oraz obfituje w dość zaskakujące konsekwencje. Jeżeli zwiększenie się wilgotności klimatu wywołało procesy wzrostu stabilizacji osadnictwa, to dlaczego jednocześnie zmuszało tych ustabilizowanych osadniczo ludzi do migracji? Paradoksalnie ze względów chronologicznych

należy uznać wnioskowanie, że zanim zwilgotnienie klimatu (które rozpoczęło się ok. 1700 BC) zaczęło być odczuwalne przez ludzi i ich środowisko, to już wcześniej spowodowało poważne ruchy migracyjne, owocujące powstaniem kultury mykeńskiej (której początki datowane są na ok. 1800 BC) i kompleksu kulturowego Mad'arovec-Věteřov-Böheimkirchen oraz Otomány-Füzesabony.

Analiza poglądów migracjonistycznych

Przekonanie o istotnej roli oddziaływań stepowych (lub ogólnie wschodnich) w kształtowaniu się sytuacji kulturowej i cywilizacyjnej w epokach metali w środkowej i południowo-wschodniej Europie nie jest oczywiście powszechnie podzielane (por. Häusler 1996; Kadrow 1998; 2001, 188–201; Lichter 2001; Todorova 2003). Prawdą jest natomiast, że jest to pogląd często prezentowany w studiach archeologicznych nad zmianą kulturową różnych odcinków pradziejów, szczególnie począwszy od epoki miedzi (por. np. Gimbutas 1977; 1979; Parzinger 1998, 457–459; Anthony 2008). Popularność i praktyczna nieusuwalność stepowych teorii migracyjnych związana jest z mitologicznym charakterem przekonań o początkach Indoeuropejczyków (por. np. Häusler 1992; 1995a). Obecność mitów w nauce nie jest niczym nadzwyczajnym. Mity to obrazy przeszłości, w których układ elementów jest arbitralny, w których brak jest pewnych elementów, w których obecne są elementy fikcyjne na równych prawach z elementami rzeczywistymi. Najważniejszą cechą mitu w nauce jest niechęć do jego weryfikacji. Zawarte w nim tezy uchodzą za oczywisty pewnik (Topolski 1996, 270–274). Oczywiście nie wszyscy ulegają jego czarowi (por. np. Zimmer 1990; Renfrew 2001, 27–66). Mit migracjonistyczny, szczególnie w swym wariacie wschodnim (aryjskim, indoeuropejskim), odpowiadający zapotrzebowaniu ideologii gwałtownie rozwijających się imperiów kolonialnych (por. Said 2009, 14), przeniknął do archeologii równie łatwo, jak do wszystkich innych nauk społecznych i humanistycznych, w tym głównie do historii i językoznawstwa, już w XVIII w. Łatwość jego przenikania do różnych dyscyplin wytłumaczyć można zbieżnością mechanizmu indoeuropeizacji „starej” Europy pod postacią najazdów zbrojnych, walecznych i agresywnych Indoeuropejczyków, zajmujących wśród podbitej ludności pozycję wyższej warstwy (często arystokracji) z obecną w kulturach wielu krajów europejskich wizją rozwoju ich własnych elit. Niech tu za przykład posłuży strukturalnie tożsamy mit sarmackiego pochodzenia szlachty ugruntowany w XVI-wiecznej Polsce (por. np. Pollack 2006, 6).

Archeologicznym narzędziem uprawdopodobniania teorii migracyjnych jest rekonstrukcja procesu historycznego dokonującego się w stosunkowo krótkim czasie. W miejsce długotrwałych, powoli przez wieki i pokolenia narastających procesów (np. procesów powolnej, stopniowej 700–800 lat trwającej dyferencjacji wewnętrznej społeczności kultur Hamangia i Varna [np. Todorova 2002b; 2003] lub rozwijającej się równie długo sekwencji kultur Veselé-Nitra-Aunjetitz-Mad'arovec [np. Kadrow 2001]), wprowadza się stosunkowo nagle zachodzące zdarzenia, których jedynym lub najlepszym wytłumaczeniem mogły być migracje, szczególnie ze stepów północnopontyjskich (Lichardus 1991b; Lichardus, Vladár 1996; Bátora 2006).

Bátora (2006) — podobnie jak znaczna część zwolenników migracji jako głównej siły sprawczej procesu historycznego — ujawnia tu pogląd, że jednym z ważniejszych jej powodów były zmiany klimatyczne. Migracja jest faktem polityczno-organizacyjnym (społeczno-kulturowym). Klimat jako część środowiska naturalnego, niebędącego częścią kultury ludzkiej, nie może na nią bezpośrednio wpływać. Jest on częścią tzw. warunków brzeżnych zjawisk kulturowych i cywilizacyjnych. Bywa warunkiem koniecznym zmiany kulturowej, ale nigdy nie jest jej warunkiem wystarczającym. Stwarza on podstawy do zaistnienia takich lub innych rozwiązań polityczno-organizacyjnych (np. może pomóc w podjęciu decyzji o migracji), ale ich bezpośrednio nie powoduje (por. Habermas 1983, 494). Do rekonstrukcji warunków koniecznych i wystarczających niezbędna jest wiedza o panujących w danym społeczeństwie obrazach świata, w których zawarte są moralno-praktyczne wskazania rozwiązywania problemów organizacyjno-prawnych w niezbędnej otoczce światopoglądowo-religijnej (Habermas 1983, 494).

Dobłą ilustracją tej tezy jest opisany w Biblii *exodus* pasterskich rodów z Egiptu w połowie II tys. BC. Józef sprzedany przez swych zazdrosnych braci w niewolę do Egiptu (Genesis 37,12–28), dzięki swym talentom i karierze zrobionej na dworze faraona (Genesis 41, 37–57; 47, 13–26), stał się zarodkiem wielkiej imigracji głodujących w Kanaanie pasterzy (Genesis 42, 1–24; 43, 1–34). Już w tym czasie wśród imigrantów panowało przekonanie, że pobyt w Egipcie przyczyni się do wzrostu ich siły i znaczenia, co znalazło odzwierciedlenie w zapewnieniach Boga wobec Jakuba: „Nie bój się iść do Egiptu, bo tam uczynię cię wielkim narodem” (Genesis 46, 3). Umierający Józef zapewniał również swych braci, że nie pozostaną w Egipcie na zawsze, że otrzymają to, co już wcześniej obiecał Bóg wielkim patriarchom, czyli Ziemi Obiecanej. Józef mówił: „Ja wkrótce umrę, lecz Bóg nawiedzi was łaskawie i wyprowadzi was z tego kraju do ziemi, którą przysiągł dać Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi” (Genesis 50, 24). Program wyjścia z Egiptu został już więc sformułowany wcześniej, zanim faraon zaczął uprzykrzać życie rodowi pasterskim (Exodus 1, 11–22). Po śmierci Józefa i po trwających już dłuższy czas prześladowaniach przywódcą imigrantów nakłaniających ich do opuszczenia Egiptu i udania się do Ziemi Obiecanej stał się Mojżesz (Exodus 3, 1–15; 6, 2–13). Wyprowadzenie przez niego migrantów z Egiptu (Exodus 12, 37–42) stworzyło z nich naród w pełni świadomy siebie i swej odrębności, głównie dzięki kompleksowi praw i rytuałów określonych w czasie wędrówki z Egiptu do Kanaanu (np. Exodus 20, 1–17).

Przywołane wyżej fragmenty Biblii dotyczące opuszczenia przez imigrantów Egiptu, czyli ich migracji z tego kraju do Kanaanu, wyraźnie wskazują, że warunkiem decydującym (koniecznym i wystarczającym) podjęcia tej migracji (*exodusu*) był obecny w ich świadomości obraz Ziemi Obiecanej. Obraz ten został nakreślony przed wystąpieniem czynników zewnętrznych (prześladowań, plag, głodu itd.), które odegrały jedynie rolę warunków brzeżnych (koniecznych, ale niewystarczających). Warunki te sprzyjały podjęciu decyzji o opuszczeniu Egiptu. Program opuszczenia Egiptu powstał jednak zdecydowanie wcześniej i nie pod presją wspomnianych czynników.

Lichardus posługuje się neoewolucjonistyczną i funkcjonalistyczną wizją grupy społecznej jako stabilnego systemu (Turowski 1999, 53, 54), który jako taki ulega

przemianom tylko pod wpływem zewnętrznych czynników (tu: migracji). Stoi to w sprzeczności z dominującym we współczesnej socjologii obrazem społeczności jako dynamicznego, historycznie ukształtowanego zjawiska, ulegającego głównie wewnętrznie determinowanym przemianom (por. np. Giddens 2003, 331–406; Sztompka 2007, 67–77). Miejsce stabilnych, samosterowalnych (dążących do *equilibrium*) systemów (struktur społecznych) zajmują działające podmioty, ludzie. Ich praktyczne działanie determinowane jest przez dwoiście rozumiane środowisko: (a) środowisko przyrodnicze i (b) środowisko ideologiczne — obrazy świata (Sztompka 2007, 202–212). Środowisko działania typu (a) generuje warunki konieczne, ale niewystarczające, podczas gdy (b) ideologia generuje warunki konieczne i jednocześnie decydujące (Habermas 1983, 494). Motywacje ludzkich działań kształtowane są kulturowo i historycznie, a nie poprzez bezpośrednie działanie czynników przyrodniczych lub ekonomicznych (Sztompka 2007, 212–217).

Wybór przykładów migracji literatury archeologicznej nie świadczy o braku uwagi dla dokonań Jana Lichardusa, Jozefa Vladára i Jozefa Bátory. Odwrotnie, był on determinowany klarownością wykładu, jasnością założeń i ogólnych przekonań sterujących wysiłkiem intelektualnym przywołanych badaczy i ich dzieł.

Celem przedstawionych powyżej uwag nie jest zaprzeczanie możliwości występowania w przeszłości migracji. Byłoby to zadanie jałowe i całkowicie chybione w obliczu historycznie udokumentowanych jej licznych przejawów. Tym celem jest natomiast zwrócenie uwagi na niedoskonałości wyjaśniania i rozumienia zmiany kulturowej przy wyłącznym poleganiu na jej efektywności jako teorii naukowej. Wniosek ten jest zbieżny ze stanowiskiem Konrada Jażdżewskiego, który napisał: „w pierwszym rzędzie należy wyczerpać wszystkie dostępne źródła przemawiające za miejscowym rozwojem poszczególnych kultur bez zbędnego uciekania się w interpretacji tych zjawisk w znakomitej przewadze przypadków do teorii migracjonistycznych” (Jażdżewski 1981, 292–294).

BIBLIOGRAFIA

- Anthony D. 2008. *Horse, the wheel and language*, Princeton.
- Bátora J. 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi Strednou a Východnou Európou v dobe bronzovej*, Bratislava.
- Benecke N. 1994. *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Stuttgart.
- Biehl P.F., Marciniak A. 2000. The construction of hierarchy: rethinking the Copper Age in Southern Europe, (w:) *Hierarchies in action: cui bono?*, red. M. Diehl, Carbondale, s. 181–209.
- Bojadziev J. 2002. Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak, (w:) *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, red. H. Todorova, Sofia, s. 67–69.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D. 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa.
- Bojadziev Y. 2008. Changes of the burial rites within the transition from Hamangia to Varna Culture, (w:) *The Varna Eneolithic necropolis and problems of prehistory in Southeast Europe. Studia in Memoriam Ivani Ivanov*, red. V. Slavchev, Varna, s. 85–94.
- Childe V.G. 1926. *The Aryans: a study of Indo-European origins*, London.
- Clarke D. 1973. *Archaeology: the loss of Innocence*, “Antiquity” t. XLVII, s. 6–18.
- Dietz S. 1991. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age. Studies in the chronology and cultural development in the shaft grave period*, Copenhagen.

- Gening V.F., Zdanovich G.B., Gening V.V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskiye pamyatniki ariyskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepey 1*, Chelyabinsk.
- Giddens A. 2003. *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizmu*, Poznań.
- Gimbutas M. 1956. *Borodino, Seima and their contemporaries: key sites for the Bronze Age chronology of Eastern Europe*, „Proceedings of Prehistoric Society” t. XXII, s. 143–172.
1965. *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague.
1977. *The first wave of Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe*, „The Journal of Indo-European Studies” t. V, s. 277–339.
1979. *The three waves of the kurgan people into Old Europe, 4500–2500 B.C.*, „Archives Suisses d’Anthropologie générale” t. XLIII, s. 113–137.
- Gingrich A. 2007. Kraje niemieckojęzyczne. Rozłamy, szkoły i nie-tradycje: nowe spojrzenie na historię antropologii społeczno-kulturowej w Niemczech, (w:) *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, F. Barth, A. Gingrich, R. Parkin, S. Siverman, Kraków, s. 73–176.
- Gosden C. 1999. The organization of society, (w:) *Companion encyclopedia of archaeology*, red. G. Barker, London-New York, s. 470–504.
- Habermas J. 1983. Próba rekonstrukcji materializmu historycznego, (w:) tegoż, *Teoria i praktyka*, Warszawa, s. 475–532.
- Hänsel B. 2003. Bronzezeitlicher Landesausbau in der östlichen Adria, (w:) *Diachronic settlement studies in the metal ages*, red. H. Thrane, Aarhus, s. 121–129.
- Hänsel B., Teržan B. 2000. *Ein bronzezeitliches Kuppelgrab außerhalb der mykenischen Welt im Norden der Adria*, „Prähistorische Zeitschrift” t. LXXV, s. 161–183.
- Häusler A. 1992. *Archäologie und Ursprung der Indogermanen*, „Das Altertum” t. XXXVIII, s. 3–16.
1994. *Grab- und Bestattungssitten des Neolithikums und der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa*, „Zeitschrift für Archäologie” t. XXVIII, s. 23–61.
- 1995a. Über Archäologie und Ursprung der Indogermanen, (w:) *Wither archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný*, red. M. Kuna, N. Venclová, Praha, s. 211–229.
- 1995b. *Die Entstehung des Äneolithikums und die nordpontischen Steppenkulturen. Bemerkungen zu einer neuen Hypothese*, „Germania” t. LXXIII, s. 41–68.
1996. *Invasionen aus den nordpontischen Steppen nach Mitteleuropa im Neolithikum und in der Bronzezeit. Realität oder Phantasieprodukt?*, „Archäologische Informationen” t. XIX, s. 75–88.
2006. *Polaritäten, geschlechtsdifferenzierte Bestattungssitten und die Entstehung des grammatischen Geschlechts in den indogermanischen Sprachen*, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte” t. XC, s. 70–149.
- Higham T., Chapman J., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N., Yordanov Y., Dimitrova B. 2008. New AMS radiocarbon dates for the Varna Eneolithic cemetery, Bulgarian Black Sea Coast, (w:) *Studia in memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic necropolis and problems of prehistory in Southeast Europe*, red. V. Slavchev, Varna, s. 95–114.
- Jażdżewski K. 1981. *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław.
- Kadrow S. 1995. *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
1998. Osteuropäische Beziehungen des epischurnkeramischen karpatenländischen Kulturkreises in der Frühbronzezeit, (w:) *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.)*, red. B. Hänsel, J. Machnik, München, Rahden/Westf., s. 253–260.
2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kadrow S., Machnik J. 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Kadrow S., Makowicz-Polisot D. 2000. Tiergräber der Mierzanowice Kultur auf der Fundstelle „Babia Góra” in Iwanowice, Gm. Loco, Wojewodschaft Małopolska, (w:) *A turning of ages. Im Wandel der Zeiten. Jubilee book dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th anniversary*, red. S. Kadrow, Kraków, s. 257–300.
- Kadrow S., Peška J. 1999. Älteste frühbronzezeitliche Siedlungen in Mähren und der Anfang des Epischurnkeramischen Karpatenländischen Kulturkreises, (w:) *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*, red. J. Batora, J. Peška, Nitra, s. 33–40.

- Kadrow S., Peška J., Vitula P. 2000. Siedlung des epischurkeramischen karpatenländischen Kulturkreis in Přáslavice in Mähren, (w:) *A Turning of ages. Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, red. S. Kadrow, Kraków, s. 301–312.
- Kaiser E. 1997. *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, Bonn.
- Kalicki T. 2006. *Zapis zmian klimatu oraz działalności człowieka i ich rola w holocenijskiej ewolucji dolin środkowoeuropejskich*, Warszawa.
- Kołąkowski L. 2005. *Obecność mitu*, Warszawa.
- Kossack G. 1974. Prunkgräber: Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert, (w:) *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift. Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, red. G. Kossack, G. Ulbert, München, s. 3–33.
- Krause R. 2008. Bronze Age hill forts in the Alps, (w:) *Defensive structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC*, red. J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller, Poznań, Bonn, s. 65–84.
- Kremenetski K.V. 2003. Steppe and forest-steppe belt of Eurasia: Holocene environmental history, (w:) *Prehistoric steppe adaptation and the horse*, red. M. Levine, C. Renfrew, K. Boyle, Cambridge, s. 11–27.
- Levine M. 1999. The origins of horse husbandry on the Eurasian steppe, (w:) *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, red. M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva, Cambridge, s. 5–58.
- Lichardus J. 1989. Kontinuität und Diskontinuität im kupferzeitlichen Totenritual Bulgariens, (w:) *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*, red. R. Lauer, P. Schreiner, Göttingen, s. 12–35.
- 1991a. Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Komplexes, (w:) *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988*, red. J. Lichardus, Bonn, s. 167–194.
- 1991b. Die Kupferzeit als historische Epoche: Versuch einer Deutung, (w:) *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988*, red. J. Lichardus, Bonn, s. 763–800.
- Lichardus J., Vladár J. 1996. *Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche*, „Slovenská Archeológia” t. XLIV, s. 25–93.
- Lichter C. 2001. *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein.
- Manning S.W. 1996. *Dating the Aegean Bronze Age: without, with, and beyond radiocarbon*, „Acta Archaeologica” t. LXVII, s. 15–37.
- Motzenbäcker I. 1996. (Rec.) *V. F. Gening, G. B. Zdanovič, V. V. Gening, Sintašta — Archeologičskie pamjatniki arijskich plemen Uralo-Kazachstanskich stepej 1, Čeljabinsk 1992*, „Praehistorische Zeitschrift” t. LXXI, s. 249.
- Nieszery N. 1995. *Linerabandkeramische Gräberfelder in Bayern*, Espelkamp.
- Parzinger H. 1998. Kulturverhältnisse In der eurasischen Steppe während der Bronzezeit, (w:) *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, red. B. Hänsel, Kiel, s. 457–479.
- Pasternak J. 1933. *Persha bronzova doba v Galichini v svitli novyvh rozkopom*, „Zapiski Naukovogo Tovaristva imeni Shevchenka” t. CLII(II), s. 63–113.
- Pavúk J. 1972. *Neolithisches Gräberfeld in Nitra*, „Slovenská Archeológia” t. XX, s. 5–105.
- Pollack M. 2006. *Przedmowa*, (w:) *Sarmackie krajobrazy. Głosy z Litwy, Białorusi, Ukrainy, Niemiec i Polski*, red. M. Pollack, Wołowiec, s. 5–13.
- Rassamakin Y.Y. 1994. *The main directions of the development of early pastoral societies of Northern Pontic zone: 4500–2450 BC (Pre-Yamnaya cultures and Yamnaya culture)*, „Baltic-Pontic Studies” t. II, s. 29–70.
1999. The Eneolithic of the Black Sea steppe: dynamics of cultural and economic development 4500–2300 BC., (w:) *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, red. M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko, N. Tatarintseva, Cambridge, s. 59–182.
2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.*, Mainz.
- Redman C.L. 1999. The development of archaeological theory, (w:) *Companion encyclopedia of archaeology*, red. G. Barker, London-New York, s. 48–80.
- Renfrew C. 2001. *Archeologia i język*, Warszawa.
- Robinson C., Baczyńska B., Polańska M. 2004. *The origins of faience in Poland*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. LVI, s. 79–154.

- Said E.W. 2009. *Kultura i imperializm*, Kraków.
- Stern von E.R. 1914. *Bessarabskaja nachodka drevnosti 1912 g.*, „Materialii Arkheologii Rossini” t. XXXIV, s. 1–14.
- Sztompka P. 2007. *Socjologia zmian społecznych*, Kraków.
- Teržan B., Mihovilić K., Hänsel B. 1999. *Eine protourbane Siedlung der älteren Bronzezeit im istrischen Karst*, „Praehistorische Zeitschrift” t. LXXIV, s. 154–193.
- Thomas J. 1999. Culture and identity, (w:) *Companion encyclopedia of archaeology*, red. G. Barker, London-New York, s. 431–469.
- Točík A. 1963. *Die Nitra-Gruppe*, „Archeologické rozhledy” t. XV, s. 716–774.
- Točík A., Vladár J. 1971. *Prehľad badania v problematike vyvoja Slovenska v dobe bronzovej*, „Slovenská Archeológia” t. XX, s. 365–422.
- Todorova H. 2002a. Chronologie, horizontale Stratigraphie und Befunde, (w:) *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, red. H. Todorova, Sofia, s. 35–52.
- 2002b. Die Sozialstruktur im Licht der Auswertungsergebnisse, (w:) *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, red. H. Todorova, Sofia, s. 267–280.
2003. Neue Angaben zur Neolithisierung der Balkanhalbinsel, (w:) *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*, red. E. Jerem, P. Raczky, Budapest, s. 83–88.
- Topolski J. 1996. *Jak się pisze i rozumie historię? Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa.
- Turowski J. 1999. *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin.
- Vandkilde H. 1996. *From stone to bronze. The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*, Aarhus.
- Vladár J. 1973. *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, „Slovenská Archeológia” t. XXI, s. 253–357.
- Voinea V. 2008. *About Figurines en violon within the Civilisation Gumelnița-Karanovo VI*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. LX, s. 73–101.
- Wahle E. 1952. *Deutsche Vorzeit*, Basel.
- Werner J. 1956. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München.
- Zimmer S. 1990. *On Indo-Europeanization*, „The Journal of Indo-European Studies” t. XVIII, s. 141–155.
- Zvelebil M. 1986. Mesolithic societies and transition to farming, (w:) *Hunters in transition*, red. M. Zvelebil, Oxford, s. 167–188.

Sławomir Kadrow

THE MYTH OF MIGRATIONIST THEORIES IN ARCHAEOLOGY – SELECTED ASPECTS

(summary)

The explanation and comprehension of important cultural changes in prehistory with the help of migration rarely take the form of a mature theory in which the basic concepts and definitions functioning in established relations in respect to each other create a coherent system. They fulfil instead an important role in each theory attempting to systematise and rationalise the facts and events being studied.

The increasing tendency to look for the reasons of cultural change in the past in migrations could be noted even in the 18th century. This is most certainly connected with the formulation of the theory that there exists a family of Indo-European languages, and of their origin, by William Jones in 1786 (Renfrew 2001, 27–31). The Indo-European problem was a particularly fertile plane for the development of diverse variations of migrationist theories (see, Häusler 1992; 2006). It was also very quickly subjected to the process of mythologisation.

Mythologisation, the mythical organisation of the world, the so-called rules of understanding empirical reality as reasonable are always present in culture and in themselves cannot be negatively evaluated

(Kořakowski 2005, 7–15). The degeneration of mythologisation is, however, its transformation into a doctrine of a scientific nature, i.e., a demanding creation searching for proof (Kořakowski 2005, 20). The doctrines are often located in the theoretical-ideological (deep, steering) layer of historical narrative and are not therefore easily identifiable. They influence the formulation of past images and the type of persuasion used in a scientific work (Topolski 1996, 203). Myths as formulations which have a comment to make on the world, that spontaneously gained, or were given (through social, political or other forces), the status of being factual truths or symbolic unverified truths, by “immobilising” science, or sacralising it to a greater or lesser extent, impede its development (Topolski 1996, 204, 205).

Volkskunde, with its accent of Romanticism and Nationalism, which developed in the second half of 19th century Germany (Gingrich 2007, 91–93), formed a favourable foundation for the development of Gustaf Kossinna’s views, in which the migration of the Germanic peoples — starting with the Mesolithic — played a fundamental role in the explanation of the processes of the Indo-Europeanisation of our continent (e.g., Thomas 1999, 437–439). The attribution of fundamental moments in Europe’s cultural development to migrations, thanks also to the early work of Gordon Childe (see above all, Childe 1926; Thomas 1999, 439–443), became one of the foundations of the cultural-historical school in archaeology (e.g., Gosden 1999, 472–476; Redman 1999, 53–56). As we know, this school still exerts a major influence on the shaping of the face of archaeology, especially in Central, Eastern and North-Eastern Europe. In schools based on evolutionism and neoevolutionism, and those which are inspired by contemporary sociological theories (including Anthony Giddens’ theory of structuration or Piotr Sztompka’s theory of social becoming) migration has become less important.

Belief in the crucial role that the impact of the steppes (or generally the East) had on the shaping of the cultural situation and the civilisations of the Metal Ages in Central and North-Eastern Europe is not of course, generally accepted (see, Häusler 1996; Kadrow 1998; 2001, 188–201; Lichter 2001; Todorova 2003). The truth, however, is that this is an opinion often presented in archaeology studies on cultural change at various points in prehistory, particularly starting with the Copper Age (see, e.g., Gimbutas 1977; 1979; Parzinger 1998, 457–459; Anthony 2008). Their popularity and the fact the steppe migrational theories are almost impossible to dismiss are connected to the mythological character of the beliefs in the beginnings of Indo-Europeans (see, e.g., Häusler 1992; 1995a). The presence of myths in science is nothing out of the ordinary. Myths are images of the past, where certain elements are arranged arbitrarily, some perhaps are missing, or where fictional and real elements are equal. The most important characteristic of the myth in science is the reluctance to verify it. The arguments contained within a myth seem to be an obvious certainty (Topolski 1996, 270–274). Though of course, not everyone falls under the spell of this myth (see, e.g., Zimmer 1990; Renfrew 2001, 27–66).

One archaeological tool to give migrationist theories an appearance of truth is the reconstruction of a historical process which took place in a relatively short period. Instead of long-lasting processes which develop across centuries and generations (e.g., the processes of differentiation in the Hamangia and Varna cultures which appeared slowly, gradually over 700–800 years (e.g., Todorova 2002b; 2003), or the equally slow to develop sequence of Veselé-Nitra-Aunjetitz-Mad’arovec cultures — e.g., Kadrow 2001), relatively sudden changes are introduced, of which one, or the best explanation, could be migrations, especially from the north Pontic steppes (Lichardus 1991b; Lichardus, Vladár 1996; Batora 2006).

Batora (2006) — like the large majority of the supporters of migrations as the main force behind historical processes — reveals his opinion that one of the most important reasons for migration were changes in climate. Migration is a political-organisational fact (socio-cultural). The climate, as part of the natural environment, which is not part of human culture, cannot influence it directly. Climate is one of the so-called secondary conditions of culture and civilisation phenomena. It may be a necessary condition for cultural change, but it is never a sufficient condition. It creates the conditions for the existence of political-organisational solutions of one kind or another (e.g., it may help in making the decision to migrate), but it is never the direct reason for them (see, Habermas 1983, 494). To recreate the necessary and sufficient conditions, we need to know how a given society imagined the world. This knowledge contains moral and practical indications as to how the organisational-legal problems were solved within the essential world-view and religious setting (Habermas 1983, 494).

The exodus of the shepherd families from Egypt in the mid 2nd millennium BC is a good example of this argument. Joseph, sold by his brothers into slavery in Egypt (Genesis 37,12–28), thanks to his talents and his career in the court of the Pharaoh (Genesis 41, 37–57; 47, 13–26), triggered the great migration

of the shepherds starving in Canaan (Genesis 42, 1–24; 43, 1–34). Even then, amongst the immigrants there was the belief that their time in Egypt would add to their strength and meaning, this was reflected in God's assurances to Jacob: "Fear not to go to Egypt for I will make of you a great nation" (Genesis 46, 3). Joseph, upon his death, also assured his brothers, that they would not stay in Egypt for good, that they would receive that which God had earlier promised the great patriarchs, the Promised Land. Joseph said: "I will die shortly; but God will surely remember you kindly, and lead you out of this land to the land which He swore to Abraham, to Isaac, and to Jacob" (Genesis 50, 24). So the plan to leave Egypt had been made earlier, before the Pharaoh began to make the lives of the shepherds unbearable (Exodus 1, 11–22). After Joseph's death and a long period of persecution, Moses became the leader of the immigrants and persuaded them to leave Egypt for the Promised Land (Exodus 3, 1–15; 6, 2–13). The exodus of the migrants he led out of Egypt (Exodus 12, 37–42) turned them into one nation, fully aware of itself and its otherness, thanks mainly to the complex of laws and rituals described during the migration from Egypt to Canaan (e.g., Exodus 20, 1–17).

The Bible fragment above relates to the immigrants leaving Egypt, their migration from this country to Canaan clearly indicates that the deciding condition (necessary and sufficient) in undertaking this migration (exodus) was the image of the Promised Land which was present in their consciousness. This image was marked by external events (oppression, plagues, famine etc.) which fulfilled only the role of secondary conditions (necessary but not sufficient). These conditions were conducive to making the decision to leave Egypt. Their plan to leave Egypt however, had been made earlier and not under pressure from the aforementioned factors.

Lichardus uses a neoevolutionist and functionalist vision of a social group as a stable system (Turovski 1999, 53, 54), which as such can be altered only under the influence of external factors (here: migration). This is contrary to the image of society as a dynamic phenomenon shaped by history, submitting mainly to internally determined changes which dominate in contemporary sociology (see, e.g., Giddens 2003, 331–406; Sztompka 2007, 67–77). The position of stable, self-steering (heading towards equilibrium) systems (social structures) is taken up by active subjects — people. Their practical activity is determined by an environment understood in two ways: (a) the natural environment and (b) the ideological environment — images of the world (Sztompka 2007, 202–212). The environment for (a) type activities generates the necessary conditions, but not sufficient, whereas ideology generates conditions which are both necessary and decisive at the same time (Habermas 1983, 494). The motivation for human activity is shaped culturally and historically, not through the direct activities of natural or economic factors (Sztompka 2007, 212–217).

Adres autora: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Krakowie, ul. Sławkowska 17, 31–016 Kraków, email: slawekkadrow@gmail.com